

П. Гюм Бравн.

ДЖАН НОКС

СВОБОДАР ШКОЦІЇ.

Переклав П. Крат.

Ціна 25 центів.

ТОРОНТО 1920.

П. Гюм Бравн.

ДЖАН НОКС

СВОБОДАР ШКОЦІЇ.

Переклав П. Крат.

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

ТОРОНТО 1920.

ДЖАН НОКС.
1505 — 1572.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА.

В сю хвилю, коли думки цілого нашого народу звернені на те, що станеться з Україною, які політичні форми прийме українське життя по сій великій революції — варто нам Українцям запізнати ся з історією визвольного руху Шкоцького народу, що відбув ся в другій половині шіснадцятого століття під духовим проводом бувшого римо-католицького попа Джана Нокса. Варто запізнатись з тією історичною подією, перше, тому, що в історії Шкоції є багато спільности з історією України, а, вдруге, й тому, що ніде в історії цілого світа революція так не вдалась, як вдалась шкоцька, себто не мала такого реакційного відвороту, як се приміром сталося у Франції, або недокінчення, як в Німецькім лютеранстві.

Підчас виступу Нокса, Шкоція політично залежала від Франції, а духово від Риму. Ся подвійна залежність, політична і релігійна, робила те, що Скачмени, яко нація, яко індивідуальність, не могли повно розвиватись. В справах політики вони мусіли дивитись, що їм скаже Франція, в справі віри, що скаже Римський Папа. І треба признати, що та духовна залежність робила ґрунт і залежності політичній. Звичайний Скачмен не міг уявити собі помолитись до

Бога без посередництва попів, єпископів, папи, без сьвятих реліквій, без різблених та мальованих подобин, без сьвятих, ангелів та Матері Божої. Будучи безрадним в духовних справах, і в політиці Скачмен підлягав чужинецьким впливам.

Джан Нокс був глибоковіруючою людиною. Справу віри і церкви ставив першими; йому розходилося визволити свій нарід духово, але наслідком того духового визволення сталося, або краще сказати прийшло — крок в крок і визволене політичне цілої Шкоції.

В тій хвилі як Шкоцький чабан довідався, що він може без жадного попа і папи, без сьвятих і ангелів лучитись своїм духовим іством з Богом, навіть сидючи на полонині, доглядаючи свої вівці, що він має повне право читати Євангелію, без страху поповнення гріха, а що власне гріхом для него, яко Христіянина, є незнане Доброї Новини, тоді Скачмен запитав себе: "Коли я вільний в справах духовних, чи-ж має моя Шкоція залежати від опіки якогось французського короля? Чи ми Скачмене не годні і наші сьвіцькі справи рядити без опікунів?"

І від тоді Скачмени стали вільні і духом і тілом. І хоч, пізнійше, вони злучились з Англією і хоч добровільно відмінили свою мову на англійську, але і по сей час нема в сьвіті другого народу окрім Скачменів, котріб стільки посідали тверезого розуму і демократизму, як ті горя-

ни з Бритийських Островів. Не тільки в Англії, але в усім Англо-Саксонськiм сьвітi Скачмени ведуть рей. А Канада в дійсности є їхнім фільварком; завдяки здібностям таких Скачменів, як Робертсон, ся країна з шістьма міліонами людности своїм добробутом перевищає многі велелюдні країни Сьвіта.

Подивімось тепер на нашу Україну. Від татарської навали по сю революцію ми духовно і політично поневолені. Царгородський Патріярх, або Московський, або Рим, або Царський Синод — се наша духовна неволя і дітинство. Політично ми перепробували залежности від усіх своїх близьких і далеких сусідів: Литва, Полща, Туреччина, Москва, навіть Шведчина! А потім Царат і Австрія. І тільки один єдиний промінь серед тієї політичної пiтьми — асе Іван Мазепа! Але Мазепа упав, бо духово Украна його часу не була вільна.

Тепер на українськiм небі почало сьвітати. Семен Петлюра підоймив прапор політичної самостійности. Але . . . тут є одно велике »але«.

Історія Шкоцїї вчить, що політичне визволенє народу має відбуватись враз з духовним, тоді буде воля. А коли сама політика, — так з великої хмари буде малий дощ.

Французська революція була чисто політична. Її провідники, як і теперішні російські більшевики, були виховані на атеїстичній літературі. Хоч під час революції Французи вимордували своїх попів та черців, а решту розігнали

на штирі вітри, хоч навіть скасували ухвалою парламенту істнуванє Бога, — се все було не так глибоке, як євангельська реформа Нокса, що торкнулась найглибших чуть шкоцького народу. По всіх революціях і по сій Великій Війні Французька нація знов запхала свою шию в римське ярмо, Франція стає центром сьвітового назадництва, а Скачмени вільні духом в головах своїх ліпших думачів мріють про встановленє Царства Божого на землі і працюють в тім напрямку.

Ідучи крок в крок, наслідуючи якобинців французької революції російські більшевики повторюють якобинську помилку, що до духової революції. Як і якобинці, більшевики валять Церкву, щоб пізніше дочекатись тієї хвили, як се сталось у Франції, коли ліквідатор французької революції сказав що, коли-б не було Бога, так треба було б його зробити.

У борні за тілесний добробут і тілесну волю, гордуючи справами віри, більшевики і всілякі иньші революціонери з поміж народів бувшого царату можуть дочекати ся страшного зневірення, коли духово невизволений нарід враз поверне в старе попівське ярмо, чому (ще раз підкреслюєм) яскравим прикладом є тепер Франція.

Найже та наука історії не пропаде дурно для нас Українців.

Українська частина Галичини дісталась в лядську неволю, і Польща простягає свої пазури

на половину України, завдяки сполучі наших Уніятів з Римом.

Москва, як реакційна так і большевицька, пхалась і пхаєть ся на Україну міжиньшим і завдяки нашій приналежности до православія.

Щоб увільнитись від Риму і православія, а тим самим урвати всілякі політичні воловоди звязуючі нас з Москвою та Польщею — одна рада: покинути греко-католицизм і православіє. Покинути не по якобинсько-большевицькому, бо урядове скасування віри ніколи не скасовує її в серцях віруючих. Треба викинути ті середньовічні харамани з душі і голови нашого українського народу заступленем їх вірою новою, вищою вірою, згідною з сьвіцькою наукою. Щоб та нова віра не була тільки для хлопа, а щоб нею щиро захопились і вчені верстви нашого народу.

А тією "новою вірою" є стара, але і вічно нова, наука Ісуса з Назарету, прозваного Христом. Нею Нокс визволив свою Шкоцію, нею визволяєть ся кожний, хто до неї прибігає.

Пощо нам дивитись в справі нашого спасення до Риму, до Московських єпископів, чи Сиріянського патріярха? Коли нарешті наш нарід перестане бути блазнем, віруючи в чудотворчу силу образів, або поміч попівства та сьвятих?

Дайте нашому народові зрозуміти, що він дитина Божа, що з Богом-Отцем діти можуть порозуміватись без помочів адвокатури попів-

ства чи сьвятих, бо єдиним посередником межи Богом а людьми є тільки Ісус Христос.

А коли Українці відчують себе дітьми Божими, деж тоді знайдесть ся в сьвіті сила, щоб змогла поневолити наш нарід тілесно?

Розуміня ваги духовного визволення в нашім народі ще дуже мало. Ті що найбільше про всілякі визволи балакають, найменше про духовий бік нашого народу дбають. Правда, маємо в Канаді прояву зорганізованя Самостійної Української Православної Церкви. Але в тім новім "українським православю" позістає **стара православна середновічна тьма**, немаюча нічого спільного з ясним, житедавчим навчанем Ісуса з Назарету. Перечуваємо, що і на Україні декотрі православні попи та єпископи намагають ся зорганізувати самостійну українську православну церкву. Та се перебиране старої пітьми в український жупан.

Ні, коли хочемо вольної волі Україні так нумо зброїти наш нарід силою духа з джерела Христової волі, **волі духа**.

На сю дорогу був почав виводити Українців в Канаді Ів. Бодруг. За ним не пішли, над ним насьмівались, але він пробив першу стежку через густе терне народної тьми. І коли Україна на ту стежку не зійде, ніколи вона не буде вільною, хоч би політично навіть і самостійною стала.

П. КРАТ.

Торонто, Канада

1-го січня, 1920 р.

ВСТУП.

Двайдцять один рік тому взад німецькі протестанти відсвяткували чотирьохсот-літню річницю уродин Мартина Лютера, а в тисячу дев'ять-сот п'ятім році*) Шкоція має святкувати таку-ж саму річницю її найбільшого реформатора, Джана Нокса. В багатьох напрямках Лютер і Нокс дуже собі ріжняться, але та робота, яку вони зробили для своїх країн, в глибині суті та сама. Завдяки Лютрови більше ніж котрому иньшому з його краяннів стало ся те, що більшість німецького народу зробилась протестантами, і Ноксови а не кому иньшому належить признанє, що Шкоція стала протестанською нацією. Сї два ювілеї возьмем під розвагу разом, не тільки через те, що Ноксова і Лютерова роботи майже ті самі в їхнім головнім наслідку, але й тому, що одна без другої не могли бути вповні довершеними. Колиб в Німеччйні не статась реформація, так дуже правдоподобно, що не булоб реформації і в Шкоції. Але з другого боку, колиб не було реформації в Шкоції, маємо добру підставу вірити, що

*) Ся книжка була написана в 1905 р.

реформація в Німеччині могла-б бути здушена, і релігія Риму була-б встановлена назад в тій країні.

Коли Шкоція буде обходити ювілей Джана Нокса, вона подасть собі руки з усіма протестантами в світі, бо, хоч як далеко вони можуть в дечому різнитись між собою, всеж вони складають собою одну родину, котра пережила в минувшині спільні хвилі небезпеки і має спільну надію і інтереси в будуччині.

Коли людину згадують по трьох сотках років після її смерти всі її країни, як се тепер сталося з Ноксом, та людина мусіла зробити щось такого, що геть відокремило її від иньших людей. За часів Нокса в Шкоції жило багато славетних мужів, котрі були лїпше знані дома і за границею як Нокс. Та тепер Ноксове ім'я знане кожному чоловікови, жінці і дитині в Шкоції, а тих імена знані тільки тим, хто спеціально студіював історію тієї країни.

МОЛОДЕЧІ ЛІТА НОКСА.

Коли в теперішнім часі вмер який славетний муж, звичайно про него пишуть довгу житєпись в котрій нам розповідають, що треба знати про його вдачу і вчинки. За часів-же Нокса робити се небуло в звичаю, і про богатьох славетних мужів, котрі тоді жили, ми знаємо дуже мало; їхні приятелі ніколи не подумали про написанє того всього, що про них знали. Про Нокса ми знаємо геть більше, ніж про котрого-будь з славетних мужів його доби; але навіть і в сїм випадку є багато справ про які-б ми хотіли знати, а про них ніхто не подумав розповісти. Приміром, ми не цілковито певні, що до року і місця його народження. Рік що звичайно подають яко дату його народження, є 1505; але нема вагання, що Нокс був роджений в місті Геддінгтоні, або дуже близько коло него. Що тичить ся його батьків і прадідв, Нокс сам розповів нам в однім реченю все, що ми знаємо про них. Його батько і два діда, як він каже, служили князям Ботвельським, котрі посідали ґрунта поблизу Геддінгтону; вони били ся під їхніми прапорами, і котрийсь з його дідів (Нокс не каже ко-

трий власне) упав в битві побіч їх. Про його матір ми не можемо більше сказати як те, що її ім'я було Синклеір, і що вона певно походила з тієї самої частини краю, як і її чоловік.

В чім ми можемо бути певні відносно Нокса, котрий вплинув на свій край більше як хто инь-ший, се те, що він походить з незначного роду. Один з ворогів Нокса, уживав сего факту для пониження Нокса, але Нокс так мало встидав ся своїм незначним походженням, як і Лютер, котрий був сином гірника.

"Я син селянина" казав Лютер: »мій дід, усі мої прадіди були селяне«. Один з сучасників Нокса, котрий знав його добре, висловив ся про се так: "Нокс був **малого роду**, але в Божім звичаю є покликати незначні особи виконувати Його волю». Колиб Нокс був сином лорда, він би не міг дістати ся до сердець своїх краєнів так, як він дістав ся. Лютер і Нокс добре знали думки німецького і шкоцького народів, і тому вони могли промовляти до своїх людей так, що ті їх розуміли.

Місто Геддінгтон і його околиця, де Нокс був вихований, були найприємнішою місцевостю з цілої Шкоції. Наоколишні поля були більш родючі від усіх піль тої країни, і навіть ще з перед часу Нокса, місто було вславлене своїми рясними садками, звідки садовину посилали до Англії, а навіть на континент. Хоч місто мало меже тисячею а двома тисячами мешканців, в нему було багато красних будинків;

• два монастирі, одно абатство, руїни котрого і тепер можна бачити, три церкви і три каплиці; одна церква була така красна, що вона була прозвана »Лямпою Лотіану«. Геддінгтон мав також добру школу, в котрій вивчилось кілька славетних Скачменів ще з перед народження Нокса; се та сама школа до котрої ходив Нокс за діточих літ.

Школа в ті часи була щось цілковито иньшого, як школи тепер. Там була тільки одна кімната, в котрій всі учиники сиділи разом, не на вигідних лавках, але на підлозі, котра була встелена соломою звичайно брудною і стертою, бо її не часто змінювали. Замість вікон, там були дірки в стінах, котрі підчас доброї погоди були відтулені, а позатикані каглянками, коли було зимно або вогко. Учні приходили до школи вдосвіта, чи в зимі, чи в літі, і мали приносити з собою маленькі лямпки, щоб мати можливість читати в темряві. Тільки учитель мав лавку на котрій він сидів за своїм столиком, на котрім лежав його струмент до караня, котрий на правду був »патик з заліза«. За тих днів було переконанє, що чим дужче дитина бита, тим вона може бути ліпша. Навіть в хатах вищої ранги часом приводили дитину в кімнату по обіді і бстожили перед гістьми, хоч та дитина нічого не зробила такого, щоб заслужити на кару.

В школах тоді були тої думки, що кожен учень повинен по черзі закоштувати тієї »медицини«, і того учителя уважали за нездалого,

котрий у виконаннях своїх обов'язків полишив більшість своїх учеників не давши їм завітати з його патином. "Колиб вам довелося іти повз школи котрої будь години", розповідає нам один письменник, котрий мешкав в тій самій країні, що і Нокс: "Ви-б нічого не чули, тільки зойки дітей що підлягали карі і крик розлютованого учителя." Коли за часів Нокса люди чинили брутальні і не милосердні річі, так ми маємо пам'ятати, що в діточих літах з ними поводилися гірше ніж з дикою звіриною, а не як з розумними сотворіннями.

Книжки котрі діти мали з першу читати були: "Книга Благодати", котра буде щось подібного до катехизму нашого часу, азбука, і маленька латинська граматики на двадцять сторінок, звана »Донат", від імени того чоловіка, що її написав. За тих часів для хлопця було більше пожиточним читати в латині, як в рідній мові. Бо тоді латиною були написані найліпші книжки по всіх краях, а також в тій мові писалась більшість документів публичних і приватних справ, такі як посмертні заповіти, контракти і навіть парламентські акти. Котрий хлопець знав латину, той міг удатися до Парижу, або до Риму, або до Віттембергу, або взагалі до котрого будь чужинецького міста на континенті і міг відчувати себе цілковито так, як дома, бо завжди міг подибати людей, котрі розмовляли тою мовою. От чому ученики були вчені латини від часу вступлення до школи аж до часу поли

шеня її.

До більше похапливих хлопців учителі говорили латиною, і шкільна реґула вимагала, що-б навіть підчас забав такі хлопці провадили свою гру в латинській мові; а тих, кого було підслухано, що розмовляли матірною мовою, таких тяжко карали. В добрій школі, подібній до тієї що була в Геддінгтоні, була викладана французька мова, тому що багато шкотських хлопців відїздила до Франції або на оглядини тої країни, або продовжувати свою просвіту в французьких університетах. Коли Нокс кінчив школу, він певно розмовляв і писав латиною, а також мусів добре знати французьку мову, бо впісля він проповідував Французам в їхній рідній мові.

Нокс був швидкий в своїх науках чому є доказом те, що по скінченю в Геддінгтоні школи він був відісланий до університету. За тих часів в Шкоції було тільки три університети: в Ст. Андрюс, Глазго і Абердін. Університет в Ст. Андрюс був найбільше знаним з поміж усіх трьох; він був найблизчим до Ноксового дому, але не певно де Нокс власне вчив ся, чи в Ст. Андрюс, чи в Глазго. Ми знаємо імя тільки одного Ноксового учителя, котрий був найславнішим з тодішних учителів Шкоції. Його імя було Джан Мер або Майор, як він сам себе звав з латинська, він був роджений в тім самім повіті, щой Нокс, і також був учнем Геддінгтонської Школи. Майор студіював на парижсь-

кім університеті і написав багато наукових книжок, всі латиною, котрі зробили його славетним в Англії і на континенті. Тому се було великою честію і привілеєм шкоцкому студентови мати Майора своїм учителем. Не знаємо як Нокс думав про Майора але одної річи Нокс мусів навчитись від него, і котрої він певно не забув. В своїх книгах Майор, так само суворо як впісля і Нокс, говорить проти занедбаня обовязків клеру того часу. Коли молодий студент слухав найбільш ученого чоловіка Шкоції, що висловлював такий погляд, певно ті слова викликали в него думки, які звертали ся до всього того що він бачив наоколо себе в Церкві. Також мусіла бути ще одна річ якої Нокс міг навчитися від Майора, котра потім стала йому в великій пригоді. За тих часів була вимога, щоб кожний вчений був спритний в аргументаціях, щоб він міг довести, що кожний був нездалий, хто не мав таких переконань, як він сам. Більше спритнійшого від Майора тоді не було. І чи Нокс навчив ся сеї штуки від Майора чи ні, але ми знаємо, що він дуже любив ся в аргументаціях до кінця своїх днів, і що він без перестану диспутував з тими, котрі не годили ся з реформацією.

НОКС І ДЖОРДЖ ВИШАРТ.

Ми не знаємо, що власне діяло ся з Ноксом протягом багатьох літ, після того як він скінчив університет аж до 1540-го року, коли він був уже вповні дорослою людиною. Тепер він звав себе "**Сер**" Джан Нокс, що мало значить, що він був »Папським Лицарем«, себто він був попом римської церкви. Попри попівство, відбуваючи релігійні служби в церкві чи каплиці, Нокс був також і нотарем. Обовязком нотаря було виробляти посмертні заповіти, контракти і иньші подібні документа, а тому треба було, щоб такий нотар був в той самий час чесним, добре вченим і щоб знав латину досконало, бо латина була тою мовою, котрою була писана більшість тих документів. Попри попівство і нотарованє, Нокс заробляв також ученєм синів певних шляхтичів, що мешкали поблизу Геддінгтону, котрі бажали дати своїм дітям більше науки як та, яку вони студіювали в міській школі. З усього того ми можемо припустити, що Нокс, по скінченю університету, вернув до своєї родинної місцевости і жив там до того часу, про котрий ми тепер оповідаємо.

Тепер ми приступимо до поворотового пун-

кту в житю Нокса і до початку тої роботи, котрої він ніколи не лишав аж до смерти. В році 1545 він жив в Лонгнідрі Гавзі (недалеко свого місця уродження), де його діяльністю було вихованє двох синів Гю Дугласа і ще одного хлопця, сина діди́ча з Ормистону. Тоді власне стало ся, що до Східного Лотіянуприбув один чоловік, котрий з поміж усіх мав найбільше впливу на жите Нокса, — на імя йому Джордж Вишарт, Мученик. Мета, з якою Вишарт туди з'явив ся, була проповідувати науку реформації, що вже була широко розповсюднилась в Німеччині, Англії і других країнах. Богато років перед тим, Вишарт був примушений лишити Шкоцію в страху за своє жите тому, що його підоздрівали за прихильність до тієї науки, яку він тепер вернув голосити. Сим поворотом він знов наражав своє жите, як довідались що він знов прибув до Шкоції, бо наймогутніщою людиною тоді в тій країні був кардинал Бітон, котрий уважав за свій обовязок палити огнем кожного, котрий ширив думки противні римокатолицькій церкві. Певно що Нокс відразу увірував в більшість того, чому навчав Вишарт; при кожній нагоді Нокс почав показувати, що він поспирає ту справу, ради котрої прибув Вишарт. Помежи тих місць, де Вишарт перебував, коли був в Східнім Лотіянї, був Лонгнідрі Гавз, де Нокс тоді учителював, і сих два мужа мали нагоду обговорити усі ті справи, котрими так були захоплені. Але Вишартови не довго

дали ходити по тій країні проповідувати ту науку, з якою не годився кардинал Бітон. Приблизно в половині січня 1546 року, місяць потому як він прибув, Вишарт виголосив кілька проповідний до мешканців Геддінгтону, котрі, як каже сам Нокс, не дуже охочо прислухались до того, що Вишарт казав. На третю ніч свого загощення до Геддінгтону Вишарт вдався до дому Кобурна, дідич з Ормистону, що був батьком одного з Ноксових вихованців. Усі Вишартові приятелі мали якесь сумне передчуванє, що небезпека висіла над його головою, і що можливо вони його слухають послідний раз. Коли він ходив по тій країні, так завжди хтось був при його боці озброєний дводержаковим мечем і за сих послідних днів сам Нокс був тим меченосцем. І тепер, коли Вишарт був готовий удати ся в ту подорож, відносно котрої його приятелі мали страх, Нокс охочо офірував себе іти з ним. Але Вишарт не зважав на него і сказав йому віддати меча: »Вернись до своїх учнів«, сказав він: »І нехай Бог благословить тебе. Для однієї жертви вистарчить одної людини«. То були послідні слова, які Нокс від него почув. Тієї самої ночі відділ озброєних людей оточив Ормистон Гавз і увязнили Вишарта, котрого в впісля забрали до Ст. Андрюс. В ті часи там був крайовий закон, що кожний, хто навчав в супереч науці римської церкви, мав понести смерть, а Вишарт був найвідважніший з нових пропо-

відників. На пострах усім тим, що моглиб таке саме робити, Вишарт був прив'язаний на огнищу і спалений перед замком міста Ст. Андрюс, резиденцією Вітона, котрий, повнючи обов'язки архієпископа, приглядав ся остатній агонії мученика. Коли Вітон гадав, що смерть Вишарта зробить кінець поширенню нової науки, так парід Шкоції незабаром показав, як дуже він помилив ся.

Яка-ж була та нова наука, за котру Вишарт віддав своє жите, і ради котрої від сего часу Нокс працював з усією своєю сили, щоб зробити її відомою його землякам? Перш всього вони вірили, що та релігія, котра була проповідувана тоді в Шкоції, чинила більше лиха, як добра, а ще більше вона не була релігією Св. Письма. Вони казали, що тоді живший клер: архієпископи, єпископи і більша частина попів та черців занедбували обов'язки навіть їхньої власної релігії. Вони були ледачі, темні і зчаста неморальні в своїм життю. Хоч попи мали в своїх руках величезні маєтки, але вони мало з того уділяли вбогим, хоч ті маєтки були призначені власне на ужиток убогим. Нокс і иньші реформатори могли виказати ті річи в гіршім стані, як вони були, але і кращі мужі старої церкви казали те саме. І хочби приступити, що те попівство було таке як мало бути, Нокс і Вишарт тримали ся того, що та віра котру те попівство ширило, не була релігією Св. Письма. Як ми знаємо, реформатори ріжнили ся в

богатьох пунктах між собою, але була одна річ котру вони вважали за річ великої ваги, і дотично котрої вони всі годили ся; і порозуміне відносно того пункту зробило їх протестантами, як чимсь відрубним від римо-католиків. Коли людина бажала поставити себе в добрі відносини з Богом, казали усі протестанські реформатори, так се була виключно справа сумління тієї людини. Жадна особа, жадна річ, не сміє жадним робом ставати меже людиною а Богом. Тому реформатори тримались тієї гадки, що беручи допомочи попів, сьвятих чи фігури на-рід був заведений і тим був перешкоджений в осягненню тієї єдності з Богом, про котру Сьв. Письмо навчало, що вони мусять старати ся. Кожна людина, казали реформатори, є сама собі сьвященником, і те все що слуги релігії можуть робити, се заохочувати людину саможібно зноситись з Богом і доти не спочивати, доки людська воля і Божа не стануть те саме. Сим двом великим метам Нокс і присьвятив решту свого життя: повалити римську церкву і встановити иншу церкву котраб навчала на-рід дійсної релігії Сьв. Письма.

Дуже скоро Нокс переконав ся, що Шкоція не була ще приготована до прийняття тієї науки, котра вимагала повної переміни людських думок і уряду того краю. Два місяці по смерті Вишарта кардинал Бітон був замордований в замку міста Ст. Андрюс почасти в пімсту за смерть Вишарта, а почасти за инші його вчійкй, котрі

наробили йому багато ворогів. Тому що Нокс був одним з найбільших приятелів Вишарта, тепер його жите було загрожене, і не маючи иншого сховку в Шкоції, він втік до замку в Ст. Андрюс, де Бітонові убійники боронились проти уряду. Нокс не вагався пристати до тих людей, бо вважав, що те, що вони зробили, було зроблене по правді і навіть висловлював ся відносьно їхнього вчинку, як про добру роботу. Треба мати на увазі, що за тих часів люди думали і відчували не так, як вони се роблять тепер за нашого часу. Королі, і єпископи і державники були в кожній хвилі готові замордувати тих, що стояли їм в поперек дороги, а котрих вони не могли усунути иньшим робом. Приміром, королева Марія, хоч і жінка, висловила своє задоволенє, коли вона вчула, що Гамільтон з Ботвелгу замордував регента Морея. Коли ми думаємо про такі річи, ми бачимо який відмінний сьвіт був 300 лїт тому назад від того, який він є тепер, і тільки памятаючи се, ми годні зрозуміти мужів і жінок того часу.

Тому що люди в замку Ст. Андрюс були уважані злочинцями, що заслужили собі смерть, регент Арран, що рядив того часу країною, бо королева Марія ще була тоді дитиною, облїг замок з гадкою дістати їх і віддати в руки суду. Але він побачив, що йому не так легко вдасть ся доконати того. Його власне вісько не було сильне, а обложені в замку були відчаєні, знаючи що їх чекає, коли дістануть ся в регентові

руки. Місяці минали, а замок все тримав ся. Тоді власне Нокс вперше почав проповідувати, і, як він казав, його слухачі були такі, що потребували найліпшої поради яку він мав їм дати, бо багато з них були такі, що не бояли ся ні Бога, ні людей. Нарешті на просьбу Аррана, французький король післав фльоту, котра дуже скоро зробила кінець обороні замку і примусіла залогу піддати ся. Всім полоненим запевнили жите, але вони мали бути відіслані до Франції, а колиб вони не хотіли там лишатись, так могли-б вдатись до котрої будь иньшої країни, за винятком Шкоції. В такій вірі був Нокс, коли його запровадили на корабель, що віз його геть від родинного краю перше в його житю. Але незабаром він довідав ся як він був ошуканий. За тих часів у Франції був звичай карати єретиків і в той самий час вживати їх як галярних невольників. І на таке жите Нокс був осуджений майже на два роки. Страшнійшого життя не можна собі і уявити. Галярний невольник був убраний в сорочку з найгрубшого полотна (котре призначене на вітрила) і жакет з серджу (твердого сукна) так скроєний, що можна було вільно уживати руки підчас громаденя веслами. Коли такий раб виходив на берег, кожний знав, хто він такий після його твердої сорочки, маленької шапки, і по обголеній голові. Від штири до шість невольника було приковано до одної лавки, на котрій вони сиділи і громадили протягом дня і під котрою вони спали в

ночи, не вважаючи на ніяку погоду. Щоб котрий з тих бідолахів не приставав в роботі, там стояв доглядач готовий в кожній хвилі пригладати невольникови батогом про його обов'язок. Що найдивнішого се те, що Нокс ніколи не втратив снаги і надії протягом тих днів бідова-ня. Один раз коли йому подали образ Діви Марії, щоб він його поцілував, Нокс шпурив його в море і крикнув, жартуючи, що Діва може сама себе врятувати. Другий раз галяра приплила близько берегу де стояв Ст. Андрюс, і Нокс, побачив церковну башту, та звернувшись до свого товариша при веслі, якогось Джемса Бальфура, сказав йому що то була та церква, в котрій він в перше проповідував, і що він певний, що колись знов буде там проповідувати.

На решті, після упімнення англійського уряду, Нокс був увільнений з того страшного життя і йому було дозволено поїхати до Англії, де ми його і подибуємо в квітні 1549 року. От таким був початок Ноксової місії, яко реформатора Шкоції. Що по такій практиці він далі тримався своєї роботи, є дійсно дивним доказом сили його характеру та запалу.

НОКС В АНГЛІЇ.

Нокс був відпущений французьким королем на волю, з застереженєм, що він не сміє вертати до Шкоції. І за винятком одних коротеньких відвідин туди, Нокс був вигнанцем протягом 10 років. Але сі роки не пішли намарне. Нокс не переставав проповідувати від тієї хвилі, як його випустили з галяри аж до його повороту до його рідного краю в 1559 року. Звичайно свою найславнішу роботу Нокс виконав в Шкоції, але не треба забувати, що він був так само англійським реформатором, як і шкоцьким. З одного речення його писань, здається, що він майже каже, що більше замилюваний в Англії, як в Шкоції. Нокс прожив в Англії п'ять років, а також він проповідував Англійцям і на континенті. Він був жонатий з Англією, два його сина дістали освіту в Англії і йому закидували, що він писав більше як Англієць а не як Скачмен.

Коли Нокс прибув до Англії, там тоді панував король Едвард IV, усі симпатії котрого були на боці протестантів. Нокс був як раз та-

кою людиною, якої король потребував до ширення протестантизму між своїми підданими. Через п'яти років, котрі Нокс прожив в Англії, він постійно проповідував в різних місцевостях того краю, хоч і незавжди до охочих слухачів, тому що більшість англійського народу, не вважаючи що король був протестантом, все належали до римської церкви.

В Бервику-на-Твіді, в Нью Кеслі, в Лондоні, і иньших місцевостях, Нокс притягав до себе парохії, котрих навчав тієї науки, котрої сам навчився від Джорджа Вишарта.

Нокс ставав проповідником, де б він не з'являвся. Тому ми не дивуємось що навіть в Англії, де він був чужиницею, був уважаний за дійсного чемпіона нової віри. Була зроблена пропозиція зробити його єпископом, але він обібрався бути звичайним проповідником. Навіть славетний архієпископ Кранмер радився з ним відносно служебника англїканської церкви. І головнo завдяки Ноксови в тім служебнику були пороблені дуже важні відміни. В тім служебнику було сказано, що причасники мали клячатн, коли приймали причастє, але Нокс зауважив, що се-б значило, що хліб і вино дійсно перетворювалися в кров Христову і таким чином ставали річами забобонного поклонення, так само як в римській церкві. Головнo завдяки Ноксови, ті слова були відмінані в книзі так, що там виразно тепер було сказано, що хліл і вино лишаються тим чим вони і були, і думати інак-

ше, се значить чинити поганьство.

Се було великим тріумфом для Нокса і його однодумців, бо се значило, що англїканська церква цілковито відрубала ся від римської церкви.

НОКС НА КОНТИНЕНТІ.

Але Ноксова надія на встановленє реформації в Англії дістала смертельний удар через один випадок, котрий спричинив цілковиту відміну в тій країні. В 1554 році Едвард IV. умер, і по нїм настала Марія Тюдор, котра була такою запеклою римокатоличкою, як він протестантом. Як скоро вона сіла на королївськїм стільці, вона зараз покасувала всю роботу свого брата. Тепер в Англії протестанти ризикували своїм житєм, колиб котрий з них хотів що сказати в справі своєї віри. Маючи менше як 10 гратів в своїй кишені, як він сам каже. Нокс утік на континент. На щастє на континенті було одно місце де люди Ноксового переконання могли найти собі притуловище. В маленькїм місточку Женеві була громада протестантів, провідником котрих був Іван Кальвін, котрий за винятком Нокса найдуше вплинув на релігію в Шкотції. Кальвін був майже в тих самих літах що й Нокс, але був більше вчений і посідав надзвичайну силу примушувати всїякого гатунку людий робити так, як він хтів. Від Кальвіна Нокс

навчив ся багатьох річий, котрі впісля йому дуже придали ся в Шкоцїї; приміром, як буду вати нову церкву, як означувати обовязки проповідників, старших братів, діяконів і парохіян, ради котрої Нокс і був покликаний до свого рідного краю.

Але Нокс, як ми бачили, був з тих людей, що не можуть сидіти нічого не роблячи, коли робота має бути зроблена. В Женеві він довго не був, бо приймив поклик бути проповідником однієї парохії в Франкфурті-над-Майном. Та парохія складала ся з англійських протестантів, що були нагнані з Англії переслідованєм Марії Тюдор. Ми моглиб собі уявити, що та громада вигнанців, що в такий спосіб зібралась до куни в чужому краю, терплючи за ту саму віру, малаб бути щасливою християнською родиною.

Та не так воно було. Протягом всього часу, від коли Нокс був межи ними, вони всеї час сварили ся між собою зза англійського служебника, дотично котрого вони не годили ся. Пункти зза котрих вони поборювали один одного, можуть видатись дурничкою, але ті "франкфурські турбації", як ті непорозуміння були прозвані, значуть дуже багато в релігійній історії Англії. То, за чим так обстоював Нокс, після було знане під назвою пуританізм, про котрий ми так багато читаєм в англійській історії. І пригадуючи про ту роботу, яку Нокс зробив у звязку з реформацією, ми не повинні забувати,

що він був одним з головних фундаторів тієї релігії, котра видала "Батьків-Пілігримів", і Кромвела, і Мільтона, і Джана Буняна.

По шістьох майже місяцях побуту в Франкфурті, Нокс побачив що він не годен бути довше проповідником тим вигнанцям, бо то було однаково непожигочним ні парохії її йому. Він вернув до Женеви, котра була йому неначе рідною хатою на континенті, де він і замешкав послідні пять років вигнання. Але в роках 1555-1556 він відвідав Шкоцію і наслідком того в Нокса зявилась переконанє, що прийде день, коли і його нарід привитає реформовану релігію. Тим часом Нокс найшов роботу для своїх рук межи його вигнанцями в Женеві. Хоч він був і Скачмен, (ми мусимо в важати те за високе ціненє його елоквенції і пильности) він був вибраний проповідником англійськими вигнанцями, котрі мешкали в тім місті. Ся парохія була цілковито інакша, як та в Франкфурті. Женевські парохіяне творили одну щасливу родину злучену до купи спільними стражданнями, і спільними надїями і спільною вірою. Але Нокса все потягало віддати всю свою силу своєму рідному народови, котрий мав на него перше право.

Нарешті той день прийшов, котрого він так нетерплячи вичікував. В 1558 р. Марія Тюдор вмерла, а на її місце настала протестантка королева Елизабета. І в Шкоції склались такі обставини, що Нокс міг вертати безпечно домів.

Нокс лишив Женеvu на віки. Він був засмучений розлукою з тими приятелями, котрі сотворили йому другу рідну стріху, але радіючи в надіях, що він тепер може проголосити правду своїому власному народови. Але його терпець мав далі бути пробованийий. Королева Елизабета не була пурітанкою і не сподобала собі Нокса і всіх тих, що були його думки. Коли Нокс приїхав до міста Діп в Північній Франції, з відки він мав гадку відплисти до Англії, його повідомили, що Елизабета не бажає дозволити вступити йому до її королівства. Богато місяців Нокс вичікував там, все надіючись, що Елизабета змінить свою постанову. Але навіть підчас тієї перерви, коли його гадки були розшарпані всілякими справами, він не перестав проповідувати. Був се уже шестий раз як він відвідував Діп, їздючи до Женеви і назад, і в котрім він звичайно перестеював. Будучи добре обзнакомленим з містом, він покористав нагодою проповідувати там Добру Новину, котру праг пришести до Шкоції. І йому так пощастило, що місяць пізнійше як він полишив Діп, від чотирох до шість соток осіб відсвяткували Господню Вечеру в тім католицькім місті. Отже Нокс не тільки був одним з фундаторів пурітанізму в Англії, але і протестатизму в Франції. Десять років вигнання рішучо не були змарновані.

НОКС І МАРІЯ ЛЬОТАРИНСЬКА.

Другого Травня, 1559 року Нокс прибув до Едінбургу готовий до великого бою, про який він знав, що там на його чекає. Подивімося на него як він виглядав перед розпочатом великої роботи його життя. Він був середньої постави, але увитий і красної форми тіла. Його лице було продовгасте, ніс вистаючий, очі блискучі і гострі і він мав довгу бороду, яку ми бачимо на всіх його портретах. Взагалі в його поступованню видко було природну повагу і має стат не без певної грації, а вгніву подув команди на його бровах, — такий був зовнішній вигляд того мужа, що міг ставати перед королями. Його талани, характер і житєва практика також робили його здібним до ролі, котру він мав відограти. Нокс був такий вимовний, що один французкий католик сказав, що Нокс рухав людськими душами, як хотів. Взагалі в цілій Шкоції не було жадної людини, котра-б стільки витерпіла, як Нокс. Він жив межи відчаєними жовнірами і галярними невольниками. Він товаришував з державниками і письменниками і знав

жите в трох крінах побіч його власної. Щоб подати повний опис тієї роботи, яку мав тепер виконати Нокс, треба переглянути історію Шкоції від того часу, як Нокс прибув до Едінбургу аж до дня його смерти, і се само покаже, яка велика та робота була. Звичайно, можемо тільки коротенько розповісти про всі ті перешкоди з якими мав побороти ся Нокс, і всі ті, що підтримували його, заки реформація не була встановлена в Шкоції.

Першим нашим запитом має бути, чому тепер Нокс міг безпечно вертати ся до Шкоції, з котрої він був примушений піти на вигнання перед десятима роками? За ті роки сталось багато такого що спричинило можливість того повороту. Регент Арран, котрий рядив Шкоцією тоді, коли Нокса відіслано до Франції, відступив уряд Марії Лотаринські, матері Марії, Шкоцької королеви. Її урядоване краєм більше як що допомогло реформації. Марія Лотаринська намагала ся довершити того, щоб Шкоція стала частиною Франції, готовою робити все те, чого зажадає французький король. Ради сего вона спровадила з Франції жовнірів і заповнила всі висші уряди в Шкоції Французами. Усі Скачмени, навіть такі, що не любили реформації, обурились, бачучи, що вчинилось перед їхніми очима. З сего сатлось се, що патріоти, як протестанти так і католики, зєднали ся до купи, щоб оперти ся замахови регентки поневолити їхню країну, котру їхні прадіди обороню-

вали багато разів проти подібних замахів англійських королів Наслідки з сього були такі, що Марія Лотариньська дозволила протестантам на їхню релігію без жадного страху бути вигнаним з Шкоції. От чому Нокс міг тепер безпечно замешкати в Шкоції, з котрої був прогнаний за часів регента Аррана.

Коли Нокс прибув до Шкоції, провідники протестантів, межи котрими головним був лорд Джеймс Стюарт (впісля регент Морей) князь Аргільський і ерскин з Дуну, були як раз в великій зачіпці з регенткою. Вона була приобіцяла, що дозволить протестантам проповідувати до тих, котрі їх зхочуть слухати, але потім взяла своє слово назад, і протестанти були готові битись за свою духовну свободу. Не що иньше як Ноксове поступоване doprowadило до вибуху цивільної війни званої під іменем "Конгрегаційної Війни", котра закінчила ся встановленем протестантської віри в Шкоції. Наслідком його проповіді, котру він виголосив в Перті, повстала розруха підчас котрої там було знищено три католицьких церковних будинків. Нокс не мав на гадці, щоб релігійна реформація була встановлена "батьярнею" як в ті часи звали чернь. Він бажав щоб краєвий уряд спокійно проголосив, що від тепер протестантизм стає національною вірою Шкоції. Коли Марія Лотариньська вчула, що стало ся в Перті, вона зрозуміла, що прийшла хвиля рішити кому панувати, чи їй чи Ноксови. Почалась цивільна вій-

на між протестантськими провідниками з одного боку і регентою з другого боку; та війна відбувалась цілий рік. Регентка, дістала поміч з Франції, а протестанти з Англії. Але нарешті протестанти показали себе дужчими, і, після угоди зробленої в Лейті, французькі жовніри мали полишити Шкоцію і мав зібратиць Шкоцький парлямент до порішення справ краю. Протестанти мали тепер в своїх руках всю силу і Нокс з його приятелями знав, що перемога належить їм.

Той парлямент, що зібрався в Едінбурзі 1-го Серпня, 1560 року, є найславетнішим парляментом в історії Шкоції. Той парлямент проголосив, що від тепер Шкоція стала протестанським а не католицьким краєм. Не треба й казати, що в таку рішучу хвилю Нокс не спав. Тепер, коли реформація досягла тріумфу, він був назначений проповідником в цекві Ст. Джайлс; він там проповідував до величезної парохії на велике питає дня. Але по при проповідуванє мала бути зроблена і ще одна робота, заки реформація не була установа. Треба було написати »Вірую«, щоб члени сеї нової церкви могли ясно розуміти в що вони вірили, і також мала бути зроблена умова відносно обсадження парохій проповідниками і запровадження цілковитого порядку в церкві. Ради сего Нокс і иньші проповідники уложили "Сповідь Віри" і подали те парляментови до ухваленя. Не тому, що Нокс думав, що ся ухвала була потрібна,

але тому, як він сам сказав, показати "Обов'язкову покірливість перед урядом". Потім вийшла "Перша Книга Карности" в котрій було вложено, як має рядитись церква. На сю книжку »карности" парламент не згодився, головною тому, що в ній була пропозиція, щоб маєтки старої церкви були передані новій. Це викликало велике знеохочення в Нокса і інших реформаторів, і не без підстави. Бо як би могла церква продовжувати своє існування, коли-б вона не мала грошей платити своїх проповідників і оплачувати всілякі церковні видатки? Нокс добре бачив, що хоч реформація до часу здавалась тріумфувала, але незабаром може прийти день, котрий міг би знищити всю добру роботу, яка могла-б ніколи не відродитись. Ми побачимо, що майже до дня своєї смерті, Нокс все не був певний, чи його робота встоїть ся.

НОКС І КОРОЛЕВА МАРІЯ.

Регентка Марія Лотаринська умерла перед закінченєм "Конгрегаційної Війни". Її донька Марія тепер була вже досить дорослою обняти престіл і 19 серпня 1561 року вона вернулась до Шкоції з Франції, де вона прожила послідні 19 лїт. Нокс мав добру підставу бояти ся, що її прихїд буде злим днем для реформації. Вона була вихована як щира римокатоличка і навидїла всю ту науку, котру, Нокс хотїв вщепити Шкоції. Але більш того, тоді протестанти не подобали ся всїм королям і королевам тому, що та наука не лишала їм багато влади яку вони мали під римською церквою. Тому сподївали ся що Марія зробить все можливе, аби здусити реформацію а відновити стару церкву.

Треба памятати що хоч протестантизм і був встановлений яко релїгія Шкоції, нарід на провінції далеко не всей був протестантської віри. В богатьох закутинах Шкоції далї лишалось багато римокатоликів, котрі в кождій хвилі були готові стати побіч своєї віруючої королеви, колиб вона захтіла встановити свою власну ре-

лігію. Більшість паньства теж були католики або такі, що готові були пристати до тих, чія була сила. Нокс ясно бачив, що коли Марія покаже себе спритною і мудрою, тоді для реформації прийдуть лихі дні. Але на щасте реформації Марія показала себе заможно спритною, але цілковито не мудрою. Марія не побула і кілька день в своїм королівстві, як межі нею і Ноксом повстала сварка. Марія домогала ся, щоб їй дозволили мати мшу в її приватній каплиці в Голі-Руд. Лорд Джеймс Стюарт і другі протестанські лорди уважали, що вона має право, але Нокс був цілковито іншого погляду, "Одна мша", казав він: "Лякає мене більше, ніж десять тисяч армій". Він розумів, що коли дозволити Мері на католицьке богослуження, так тоді всі католицькі піддані зажадають того самого привілею, і Шкоція стане розділеною на дві релігії. Але за тих часів протестанти і римокатолики не могли жити в однім краю. Нокс добре розумів, що колиб католики вивершили ся в Шкоції, так се буде кінець протестантизму, а він мусить забратися знов на вигнання. От чому Нокс не міг бути задоволений доти, доки римокатолицизм не був цілковито нагнаний з Шкоції. Звичайно Марія була дуже обурена, що така особа, як Нокс посміла стати проти неї, і не менше як штири рази, вона казала покликати Нокса перед себе. Історія їхньої розмови, котру Нокс сам записав, є найцікавішим кусником в історії Шкоції, і чи-

тається, як уступ з якогось представлення. Суворий сивобородий проповідник і красна дівчина-королева дискусували над питаннями відносно котрих весь нарід був роздіхений і захоплений кровавою цивільною війною. Найбільше вони дискусували над тим, чи мають право піддані в яких би не було обставинах бунтуватись проти своїх правителів. Звичайно Марія була за тим, що піддані не мають такого права. І колиб Нокс на таке згодився, то-б реформація ніколи не відбулася так, як того не хотіла Марія і її наступники. Кажуть, що Нокс був заможно простомовним перед королевою, як того не повинно було бути, але то було її власне розпоряджене, і коли вона уважала, що він висловлювався "просто з моста", так не треба булоб їй його кликати. Але треба було і великої завзятости в Нокса говорити, бо не тільки приятелі Марії, а й протестанські лорди, наступлювались проти него, коли він виступав проти таких річий, які і вони робили.

Ми бачимо, що до того часу протестантизм був лише номінальною релігією Шкоції, в дійсності мало було що зробленого, аби він стався дійсно національною вірою Скачменів. Нокса найбільше обурювало те, що не було призначено жадного підтримання проповідникам та на проваджене церковної роботи. Одна угода, що була зроблена в тім напрямку, здавалась Ноксові тільки глузованем. Після сеї угоди був наложений податок на всі церковні маєтки в

краю і трета частина того доходу мала бути поділена межи королевою а протестанськими проповідниками. Але і ся порція не була виплачувана регулярно і в повні, і богатом проповідників тяжко було рооздобути їжі своїм ротам, а убраня про свої тіла, а декотрі навіть повмерали на улицах з голоду та холоду.

Але реформація дістала перешкоду і з иньшого боку. Перед тим як Марія вернулась до Шкоції, Нокс та лорд Джеймс Стюарт і инші протестантські провідники стояли плече в плече що до посуненя наперед рефомованої релігії. Але коли Марія вернула, лорд Джеймс і Нокс так посварились між собою, що півтора року не говорили один до одного. Причиною гніву було те, що лорд Джеймс думав що колиб дістати для Марії признання удідиченя по королевій Елизабеті, так можеб Марія стала протестанткою. І в такім випадку можливо, що ко лись Англія і Шкоція сталиб рядисись Марією як протестантською королевою. Що-б сего доконати, він дозволив Марії багато таких річий, на які Нокс не годив ся. Нокс мав геть більше практики як лорд Джеймс і бачив геть дальше від него. Нокс казав лордови Джеймсови що його плян лише сон, який ніколи не може бути здійсненим. І все так сталося, як Нокс пророчив. Елизабета відмовилась признати Марію своєю наступницею. Тоді Марія віддала ся за римокатолика Дарлея, а лорд Джеймс (тоді вже князь Морейський) був ви-

гнаний з краю і ховав ся в Англії. Колиб Марія тепер поводитись порозумному, вона-б могла відновити свою релігію і зробити кінець реформації. Але всі знають про ті дивні і страшні річи, які тоді стались в Шкоції. Дарлей посварив ся з Марією за Річія, і Річій був замордований. Тоді Дарлей був сам замордований, а Марія віддалась за його убійника Ботвеля. Сим поступованєм Марія спричинила собі сама погибіль, що врятувало реформацію. Публична опінія була дуже обурена проти королеви за те, що вона віддала ся за убійника свого чоловіка. І протестанські лорди ще раз захопили владу в свої руки. Марія була з детронована і примушена втічи до Англії. Її син Джеймс Шестий був посаджений на шкоцький стілець, а протестанська релігія так твердо встановилась, що Загальні Збори могли вислати до своїх приятелів в Англії слідуєчі слова: "Наші вороги, дякувати Богові, повалені, віра встановлена, потрібна підмога зроблена для проповідників". Отже хоч і сталось, що Нокс, нарешті, побачив усі свої бажання сповнені, але слідуєчі пять років він мав пережити таке, що мало перепробувати його віру і завзятість.

ПОСЛІДНІ ДНІ НОКСА.

Тепер Шкоція була ряджена регентом Морейом, "добрим регентом" як його прозвали, бо він рядив з однаковою справедливостию як для богатих так і для убогих. Тепер меже ним і Ноксом вже не було жадного непорозуміння; вони разом працювали для спільної мети переробити Шкоцію цілковито на протестанський край. Але тепер для Нокса сталось найбільше нещастє, котре могло повалити шкоцький на-рід. Морей був замордований Гамільтоном з Ботвелгу, і край лишив ся без здібного управителя. Кажуть, що коли Нокс відправляв похорон в церкві Ст. Джайлс, він так промовляв, що зворушив 3.000 людей і вони проливали рясні сльози оплакуючи згубу такого доброго управителя. Нокс не помилив ся в своїм страху відносьно того, що мало стати ся по смерти Морейя. За всі часи історії Шкоції не було більшого лихолітя, як за послідних літ Ноксового життя. Шкоція знов була розірвана двома партіями, котрі бороли ся за панованє в краю. Одна партія стояла за королеву, котра тепер була полоненою в Англії, а друга за короля Джеймса і протестантизм. Ось як розповідає один ста-

родавний історик про стан річий за того часу в Шкоції: "Ви моглиб бачити батьків, що йшли проти своїх синів, а синів проти батьків; брат воював проти брата, близчі кривняки і споріднені, як вороги, шукали знищення один одного. Кожний чоловік приставав до тієї, чи до иньшої партії після своєї вподоби. Один проголошував себе прихильником короля, другий прихильником королеви. Навіть малі діти, котрі ще не були добре навчені говорити, мали ті слова на своїх устах і часом їх можна було бачити, як вони передирали ся між собою і ділились на партії, так як і старші." Нарешті королівська партія перемогла і прихильники королеви замкнули ся в Едінбургським замку, котрий вони завзято боронили проти всіх наступів. Протягом сего лихохітя, Нокс стало проповідував в Едінбургу; зчаста він був сумний і пригноблений, але ніколи не тратив надії, що його справа переможе на решті. Але його здоровле і сила вже не були такими, як раніш, і удар апоплексії дав йому знати, що його життя кінчить ся. В Едінбургзі він не був певний житем, бо декотрі горожани симпатизували з обложеними в замку. Однієї ночі хтось стрілив до Ноксової кімнати, і тільки тому його не забив, що на той час Нокс встав з свого звичайного стільця. На палкі жадання його товаришів Нокс відіхав до Ст. Андрюс, де перебув один рік. З тих днів ми маємо його портрет, котрий показує, що хоч він був старший і занепавший на

здоровлю, але на душі тримав ся таксамо, як і завжди. З футряним коміром на шиї, і палицею в руці і слугою "провадь по́божний Річарде Баландине", що підтримував його, Нокс чимчикував з своєї хати до церкви, проповідувати. Піднесений в казальницю він бував з початку таким кволим, що погинав ся як стояв. Але перед закінченням проповіді він ставав таким активним і рішучим, що туй-туй не розбівав казальницю на кавалки. На 31 липня сталось завішене зброї межі королівською партією і партією королеви. І незабаром потім Нокс вернув до Едінбургу, щоб умерти між своїми людьми. Він далі проповідував, але тільки в закутині церкви, бо тепер вже цілий натовп не годен був його чути. Його посліднім сповненем громадського обовязку було вводиши його наступця. І коли Нокс в остатній раз виходив з церкви, майже ціла парохія відпроваджувала до його хати в Нетербо. Два дні пізнійше його зхопив страшний кашель і задуха, котрі поволі забрали в него всю силу. Бачучи, що його кінець наблизив ся, Нокс прощав ся з всіма своїми приятелями, котрі як раз там були присутні. З двома з них він навіть зів з приємністю потраву звелівши розбити на їхню честь один "гоґгед" (вина).

Нокс сказав тим приятелям, щоб вони так довго присилали по вино, як довго того вина вистарчить, бо він сам не мав його вже більше пити. Нарешті прийшов послідний день 24-го

листопада, 1572 року. Десь коло девятої чи десятої години рано, він конче захтів встати і зо півгодини сидів на своїм кріслі. О п'ятій пополудне він казав своїй жінці прочитати 17-тий розділ від св. Івана. "в котрім він вперше кинув котвицю». Приблизно пів до десятої відбулась хатня молитва і він з радістю взяв участь в ній про що висловив ся всім присутнім. Десь коло одинайцятої з него вийшов »довге зітханє і плач«, і з викликом "тепер вона прийшла", він розпочав послідню боротьбу. Коли його запитали, чи він себе відчуває спокійним, на знак Нокс підняв свою руку і очевидячки без болю, спокійно вмер.

В середу, 26-го, він був похований на цвинтару, що тоді був на полудне від Церкви Сьв. Джайлс; уся мійська старшина була присутна на похороні. Регент Мортон, стоячи біля ями промовив отсі добре знані слова! "Тут лежить той, що ніколи нікому не підлещував ся і не бояв ся жадної плоті". Нокс дожив до тієї хвилі, що побачив свою роботу довершеною, бо власне в день його смерті князь з Мортону був проголошений регентом а се значило, що протестантизм запанував в Шкоції.

З сего опису Ноксового життя і праці, мусимо зробити висновок, що мало жило на сьвіті таких людей, як Нокс, що з такою посвятою віддали себе запро добро своїх приятелів. Від тієї хвилі, як Нокс переконав ся, що має сповнити післаництво, ніщо не могло відвер-

нути його від того заміру. В замку Ст. Андрюс, на галярі, і впротягу свого довгого вигнання, він ніколи не губив з очей своєї мети, себто подати своїм землякам релігію Біблії так, як він її розумів. І робота зроблена Ноксом буде найславетніщою з усіх діл, які коли виконали поєдинчі Скачмени для свого краю. Наслідком реформації сталось те, що відтоді Скачмени дійсно стали нацією, себто стали дбати про себе, і не приймати вже всілякі віри тільки тому, що хтось їм сказав, що вони мусять те приймати. А се власне і є найбільшою прислугою яку мож котрому народови зробити. І що ся робота була довершена, се найбільше сталось завдяки Ноксови, як кому иньшому.

Сьвяткуючи Ноксів ювілей, Шкоція робить признанє правди тій людині, що більше як усі, зробила її такою, якою Шкоція тепер є. В сю хвилю випадає пригадати тільки все те добре, що людина виконала, бо тільки ради того добра і вряджуєть ся ювілей. Жиючи за такою дикого часу, як він жив, Нокс виславлював і вірив в дещо таке, в що тепер ми не віримо, але се саме мож сказати про найбільш славетних, як Лютер і Кальвін. Але в чім ми маємо бути певними се те, що Нокс робив чи казав він завжди був чесним і щирим, і що кожна його думка була звернена на добро його людей-братів. І коли він ніколи не вступав ся перед тими, кого він уважав ворогами правдивої релігії, та між своїми приятелями він був милим і повним гумору, і

ті що знали його зблизька, чоловіки і жінки, любили і поважали його і йшли до него з усіма своїми клопотами. Близько до смерти Нокс написав кілька слів, котрі варто тепер собі пригадати: "Чим я був для моєї країни се невдячне покоління не буде знати, але слідуюче покоління буде примушене стати свідком правди". І ось тепер уже минуло більше як три сотки літ з того часу як Нокс написав ті слова, і його земляки мають показати, що він не милив ся, лишаючи спогад про себе "грядучому поколінню".

